

Siniša Habijanec

PAULINYHO TEÓRIA O VZNIKU RYTMICKÉHO ZÁKONA

HABIJANEC, S.: Pauliny's Theory of the Origin of the Rhythmic Law. Slovenská reč, 2008, vol. 73, No. 2, pp. 75 – 88. (Bratislava)

The article describes Eugen Pauliny's theory of the origin of the Central Slovak rhythmic law. Pauliny's views on the rise of the rhythmic law involve the hypothesis that in Central Slovak, in contrast to Western and Eastern Slovak, the jers fell out or became vocalised before the vowel contraction occurred. A detailed historical linguistic analysis shows that this hypothesis has no basis in documented linguistic facts, and therefore neither has Pauliny's theory, which consequently cannot be considered plausible.

Blíži sa rok 2012, v ktorom si slovenská jazykovedná obec i zahraniční slovakisti pripomenú význačné výročie – 100 rokov od narodenia Eugena Paulinyho, azda najvýznamnejšieho slovenského jazykovedca 20. storočia. Dielo prof. Paulinyho je impozantné nielen svojou rozsiahlosťou, ale predovšetkým rozmanitosťou tém. Takmer niet jazykovednej disciplíny, ktorá nezaujala bádateľský duch E. Paulinyho, pričom vo viacerých zanechal trvalú stopu. Sú nimi napríklad vývin slovenského jazyka (diachrónna fonológia a morfológia slovenského jazyka), dialektológia, dejiny spisovnej slovenčiny, synchronná fonológia... Svojou prácou *Štruktúra slovenského slovesa* (1943) o niekoľko generácií predstihol súčasnú valenčnú syntax, v neposlednom rade ho novšie výklady odhaľujú ako priekopníka sociolingvistických výskumov na Slovensku (Ondrejovič, 1999).

Jednou z najplodnejších a najobľúbenejších jazykovedných oblastí E. Paulinyho nepochybne bola fonológia ako synchronná, deskriptívna a teoretická disciplína, ale aj ako diachrónna disciplína. V tejto poslednej oblasti zanechal známu monografiu *Fonologický vývin slovenčiny* (1963), ktorá je od svojho vydania neodmysliteľnou príručkou pri štúdiu vývinu slovenčiny a zároveň, ako možno usudzovať na základe bibliografických zoznamov v početných súhrnných a porovnávacích slavistických dielach, nerátajúc jednotlivé štúdie, stala sa všeobecne uznaným prameňom aj vo svetovej slavistike.

Blížiac sa významné výročie je výbornou príležitosťou na to, aby sme sa pozastavili pri niektorých bodoch Paulinyho vedeckého dedičstva a pozreli sa na ne z nového zorného uhla. V tejto štúdií chceme obrátiť pozornosť na jeden z najznámejších objavov E. Paulinyho v oblasti vývinu slovenčiny – na jeho teóriu o vzniku rytmického zákona. Tzv. rytmický zákon alebo zákon o rytmickom krátení,¹ jedna

¹ V štúdií nechávame bokom problematiku nenáležitého termínu pre tento fonologický jav, ako aj problematiku fungovania rytmického zákona v súčasnej spisovnej slovenčine.

z najcharakteristickejších vlastností strednej a spisovnej slovenčiny, je jedinečným javom v slovanskom svete. Pozoruhodné je Feldsteinovo zistenie, že rytmickému zákonu je spomedzi všetkých slovanských jazykov typologicky najbližšie krátenie neprízvučných samohlások v slovinčine (Feldstein, 1990, s. 42). Podobnosť spočíva v tom, že v slovinčine i slovenčine po dlhej (v slovinčine zároveň aj prízvučnej) samohláske nemôže nasledovať ďalšia dlhá samohláska, aj keď príčiny tohto javu v uvedených dvoch jazykoch nie sú totožné.

Rytmický zákon už dlhšie vzbudzuje záujem bádateľov ako svojou jedinečnosťou, tak aj zahmlenosťou okolností svojho vzniku v zmysle absencie spoľahlivých písomných dokladov zo starších etáp vývinu slovenčiny, ktorá vo všeobecnosti sprevádza diachrónny výskum slovenského jazyka. Staršie teórie sa pokúšali podať čisto fonetické vysvetlenie tohto javu. J. Liška vysvetľuje vznik rytmického zákona artikulačnými príčinami. Podľa Lišku pri vyslovovaní dlhej slabiky pľúca spotrebúvajú priveľa vzdušného prúdu, ktorý už nestačí na vyslovenie druhej dlhej slabiky, takže tá sa kráti (Liška, 1944, s. 59). Š. Peciar k tomu dodáva „náklonnosť k pohodlnej artikulácii“ (Peciar, 1946, s. 147), ktorú však všeobecne nepripisuje Stredoslovákovi, ako mu to vyčíta Pauliny (Pauliny, 1963, s. 144). Tieto argumenty nie je ťažké poprieť. Keby boli relevantné, rytmický zákon by platil vo všetkých jazykoch, ktoré poznajú dlhé samohlásky, ako aj v tých jazykoch, ktorých hovoriaci majú sklon k pohodlnej artikulácii – a takí sa isto nájdu aj medzi príslušníkmi iných národov, nielen medzi Slovákmi.

Oveľa viac pozornosti si zaslúži Peciarov pokus o fonologickú interpretáciu fonetických príčin vzniku rytmického zákona (Peciar, 1946, s. 147 – 152). Peciar pre staršie štádium slovenčiny predpokladá dynamické poňatie kvantity vyplývajúce zo slabičného vokalického systému. Zastáva názor, že rytmický zákon začal platiť práve vtedy, pretože dlhé samohlásky boli poznačené silnejším výdychovým prúdom, takže sa nasledujúca samohláska skracovala. Po vzniku dvojhlások sa slabičný systém premenil na systém mórový, v dôsledku čoho sa rytmický zákon začal uplatňovať aj pri dvojhláskach. Mórový systém sa potom znovu premenil na dynamický systém, ktorý dvojhlásky nepovažoval za dlhé nositele slabiky, avšak ten proces nie je v stredoslovenských nárečiach dokončený. Takto Peciar vysvetľuje rozdiely typu *pália* | *pála* v stredoslovenských nárečiach. Nedostatok Peciarovho výkladu je ten, že pre predpokladané fonologické systémy starších štádií slovenčiny, z ktorých vychádza, chýbajú akékoľvek nezávislé jazykové ukazovatele, čo pripúšťa aj samotný Peciar (1946, s. 149).²

Problém objasnenia vzniku rytmického zákona úzko súvisí s otázkou chronológie jeho vzniku. Určiť pomernú chronológiu rytmického zákona, teda jeho miesto v poradí fonologických zmien sprevádzajúcich vývin slovenčiny, sa ako prvý pokúsil

² Spomedzi všetkých teórií o vzniku rytmického zákona sa v štúdiu obmedzíme iba na tie, ktoré priamo predchádzali výkladu E. Paulinyho. Súhrnný kritický prehľad početných teórií o vzniku rytmického zákona by si bezpochyby zaslúžil osobitnú štúdiu.

L Novák, ktorý kladie vznik rytmického zákona medzi kontrakciu a vznik dvojhlások (Novák, 1935, s. 19). Keďže dvojhlásky vznikli niekedy v prvej polovici 13. stor. (Pauliny, 1963, s. 225 – 226; Krajčovič, 1988, s. 48), rytmický zákon mal vzniknúť skôr. Dolná časová hranica je nepochybná preto, lebo rytmický zákon sa vzťahuje predovšetkým na dĺžku vzniknutú kontrakciou, ale aj preto, lebo kvantita, ako ju poznáme v súčasných slovanských jazykoch, v ktorých funguje kvantitatívna opozícia, vznikla až kontrakciou; v prospech toho hovorí skutočnosť, že ju ako fonologicky relevantnú danosť poznajú iba tie slovanské jazyky, v ktorých sa kontrakcia vykonala – pravdaže, niektoré z nich iba v starších vývinových štádiách (napr. poľština). Horná časová hranica nie je celkom opodstatnená, lebo dvojhlásky od svojho vzniku nepretržite fungujú ako dlhé nositele slabičnosti, pričom rytmický zákon funguje na úrovni slabík. V súvislosti s možnou námietkou, že pri rytmickom zákone sa dvojhlásky *ô* i *ie* skracujú na *o* i *e* (aj keby sme vzhľadom na skracovanie pôvodných dvojhlások vo východoslovenských nárečiach očakávali skôr „zúžené“ *u* i *i*), môžeme poukázať na existenciu alternácií typu *kôš* – *koša*, *chlieb* – *chleba*, ktoré sa mohli stať morfonologickým vzorom aj pre rytmické krátenie. Diftongizáciu ako nepochybný terminus ad quem uznáva R. Krajčovič (2003, s. 119), zatiaľ čo J. Stanislav, aj keď to explicitne netvrdí, s ňou očividne nesúhlasí, lebo priamo oponuje jeho výkladu a jeho oveľa neskoršej chronológii vzniku rytmického zákona (Stanislav, 1967, s. 705 – 706). E. Pauliny ju neuvádza do súvislosti so vznikom rytmického zákona, jeho názor sa však rysuje z nasledujúcich slov: „Diftongy *je*, *jo* sa v strednej slovenčine fonologicky vyvinuli tak, že z dlhého *ē* (alebo *ĕ*), *ō* sa vyvinuli diftongy *je*, *jo*, ktoré boli síce vo svojej slabičnej (vokalickej) časti krátke, ale ktoré hneď od začiatku fungovali ako celok ako dlhé nositele slabičnosti“ (Pauliny, 1963, s. 221). A ďalej: „Len pri chápaní dlhého nositeľa slabičnosti ako dvojmórového môžeme vysvetliť fungovanie rytmického zákona o krátení druhej dĺžky a len existenciou rytmického zákona o dvoch dĺžkach si vysvetlíme, že diftongy *je*, *jo* sa po svojom vzniku chápali ako bifonematické nositele slabičnosti, že sa nezmenili na spojenie *jé*, *vó* alebo *je*, *vo*, kde by jotový alebo labiálny prvok prestal byť súčasťou nositeľa slabičnosti“ (Pauliny, 1963, s. 223). Z toho možno usúdiť, že rytmický zákon by sa bol uplatnil na dvojhlásky nezávisle od absolútnej chronológie svojho vzniku, lebo dvojhlásky „hneď od začiatku“ fungovali ako dlhé nositele slabičnosti. Chronológia vzniku dvojhlások teda nesúvisí so vznikom rytmického zákona, samozrejme, ak uznáme, že dvojhlásky od svojho vzniku fungujú ako dlhé nositele slabičnosti, o čom panuje zhoda.

S vlastným, originálnym výkladom vzniku rytmického zákona E. Pauliny prvýkrát vystúpil v r. 1954³ na porade o fonológii a o porovnávaní gramatickej stavby

³ E. Pauliny celú koncepciu pravdepodobne mal premyslenú oveľa skôr, o čom by mohla svedčiť zaujímavá poznámka z jeho ranej štúdie: „Pretože sa *niektoré odchyľky* [zdôraznil S. H.] vo vývine stredoslovenských nárečí dajú vysvetliť len pomocou predpokladu nerovnakej chronologizácie kontrakcie

príbuzných jazykov v gramatikách v Libliciach u Mělníka, ako sa dá usúdiť na základe poznámky L. Dvonča v jeho monografii o synchrónnom fungovaní rytmického zákona (Dvonč, 1955, s. 225). Vo forme štúdie sa Paulinyho výklad objavil o tri roky neskôr v zborníku venovanom S. Mladenovovi (Pauliny, 1957) a podrobne je rozpísaný v spomenutej monografii (Pauliny, 1963, s. 141 – 146), z ktorej budú vychádzať aj naše úvahy.

Aj keď azda niet jazykovedca zaoberajúceho sa vývinom slovenčiny, ktorý by Paulinyho teóriu o vzniku rytmického zákona v podrobnostiach nepoznal, pripomeňme si ju v hlavných bodoch. Podľa Paulinyho sa rytmický zákon vyvinul v strednej slovenčine vďaka skutočnosti, že v strednej slovenčine zánik a vokalizácia jerov predchádzali kontrakcii. Zánik koncových jerov spôsobil posun koncového prízvuku a vznik novoakútových dĺžok, napr. **kralъ* > **krāl'* > *král'*. Keďže obidva pôvodné praslovanské dlhé tóny (akút aj cirkumflex) sa prehodnotili ako krátkosť, jedinými zachovanými dĺžkami boli tie, ktoré vznikli po posunutí prízvuku alebo tie, ktoré stáli bezprostredne pred vnútornou krátkou prízvučnou slabikou (napr. **ōtrōba* > *útroba*). V dôsledku toho po dlhej samohláske (vzniknutej posunutím prízvuku alebo polohou pred vnútornou krátkou prízvučnou slabikou) mohla nasledovať len slabika krátka. Keď potom kontrakciou vznikli nové dlhé slabiky, tie sa prispôbili vzorcu, ktorý už existoval (po dlhej slabike krátka slabika), a následne sa skracovali. V západnej a východnej slovenčine sa kontrakcia uskutočnila pred zánikom a vokalizáciou jerov, takže sa tam neuplatnil model, v ktorom po dlhej slabike nasledovala iba krátka slabika.

Nie je ťažké dospieť k záveru, že zásadným oporným bodom Paulinyho koncepcie je odlišná pomerná chronológia kontrakcie a zániku a vokalizácie jerov v strednej slovenčine na jednej strane a v západnej a východnej slovenčine na strane druhej. Preto je odvodenie tejto pomernej chronológie kľúčovým argumentom pre celú vyloženú teóriu.

E. Pauliny nadväzuje predovšetkým na staršiu Novákovu tézu o odlišnom priebehu kontrakcie a denazalizácie v strednej slovenčine na jednej a v západnej a východnej slovenčine na druhej strane. L. Novák vypracoval hypotézu, že v strednej slovenčine sa denazalizácia uskutočnila skôr ako kontrakcia, zatiaľ čo v ostatných slovenských nárečiach to bolo naopak (Novák, 1932, s. 12 – 14; 1935, s. 17; 1980, s. 132 – 133). V západnej a východnej slovenčine praslovanská koncovka inštrumentálu singuláru **-ojo* dala totiž *-ú* (porov. trenčianske *ze ženú*), vo východnej slovenčine po všeobecnom skracovaní dlhých samohlások *-u*. V strednej slovenčine

v strednej slovenčine na jednej a v západnej a východnej slovenčine na druhej strane, prikláňame sa k náhľadu Novákovmu“ (Pauliny, 1951, s. 143). Zo širšieho kontextu štúdie vyplýva, že „niektoré odchýlky“ v uvedenom citáte sa vzťahujú na osobitý stredoslovenský vývin **ъ* > *o*, ale nie je vylúčené, že E. Pauliny tým zároveň myslel aj na rytmický zákon.

sa táto zmena neuskutočnila, lebo podľa Nováka sa **o* zmenilo denazalizáciou na *u*, ktoré sa pre svoju polohu v slabike realizovalo ako polovokál *u*. Podobný proces je zaznamenaný v súčasných bieloruských nárečiach, v ktorých kontrakcia prebieha ako aktívny proces, no neuskutočňuje sa, ak druhým kontrahendom (samohláskou vstupujúcou do kontrakcie) je *-u*, napr. *znáu* < *znáju*, *byváu* < *byváju*, kde je koncovým *-u* najpravdepodobnejšie zaznamenané bieloruské polovokálne *-u* (Bernštejn, 1968, s. 21). Novák teda ustanovuje pomernú chronológiu pre strednú slovenčinu:

- a) 1. denazalizácia
2. kontrakcia

Druhú dôležitú pomernú chronológiu pre strednú slovenčinu (a slovenčinu vôbec) ustanovuje E. Pauliny. Na základe skutočnosti, že v maďarčine existuje veľmi veľa slovanských prevzatí so zjavnou stopou po nosovke, zatiaľ čo prevzatia so zachovanou stopou po jery sú ojedinelé (napr. *tiszt* < **čbstb*, stmaď. *igríc* < **jbgrbcb*), Pauliny (1963, s. 100 – 101) usudzuje, že v starej slovenčine museli jery zaniknúť skôr ako nosovky, na základe čoho určuje pomernú chronológiu:

- b) 1. zánik a vokalizácia jerov
2. denazalizácia

Tieto dve pomerné chronológie Pauliny (1963, s. 100) spája do jednotnej pomernej chronológie pre strednú slovenčinu:

- c) 1. zánik a vokalizácia jerov
2. denazalizácia
3. kontrakcia

Táto pomerná chronológia zahŕňa v sebe kľúčovú pomernú chronológiu, nevyhnutnú na objasnenie vzniku rytmického zákona v podaní E. Paulinyho:

- d) 1. zánik a vokalizácia jerov
2. kontrakcia

Pritom je denazalizácia akýmsi „väzivom“, ktoré spája dve fonologické zmeny relevantné pre výklad vzniku rytmického zákona. Paulinymu je potrebná ako dodatočný, nepriamy argument pre kľúčovú pomernú chronológiu *d*), ktorá je oporným bodom celej koncepcie. Samotná pomerná chronológia *d*) má totiž aj nezávislé argumenty, ktoré podal Ľ. Novák.

Ide o známu Novákovu teóriu, ktorú rozvíja na základe jedinečného vývinu jerov v strednej slovenčine v rámci západoslovanských jazykov. Ľ. Novák sa totiž domnieva, že v čase zániku a vokalizácie jerov v strednej slovenčine kontrakcia ešte nebola vykonaná, takže jej vokalický systém nepoznal * \bar{a} (tzv. nemäkčiace \bar{e}), ktoré sa v ostatnej západnej slovančine vyvinulo kontrakciou skupiny **oje*. Novák pritom vychádza zo známej Jakobsonovej tézy, že v slovanských jazykoch sa jery vokalizujú ako tie samohlásky, ktoré už sú súčasťou vokalického systému (Jakobson, 1929, s. 52). Keďže * \bar{a} vo fonologickom systéme strednej slovenčiny nebolo, * \bar{b} sa nemohlo vokalizovať ako * \bar{a} (tzv. nemäkčiace *e*), preto sa vokalizovalo ako *o*. Podobný vývin jerov badať vo východoslovanských jazykoch, ktoré kontrakciu nepodstúpili, ako aj v macedónčine, v ktorej kontrakcia takisto nie je uskutočnená.

Takto vyložená teória pôsobí ako skalopevná, dobre zdôvodnená logická celistvosť, ktorá odzbrojuje svojou presvedčivosťou. Pri podrobnejšej analýze jednotlivých argumentov a východiskových predpokladov, na ktorých je uvedená teória vybudovaná, sa dostávajú na povrch viaceré nepresnosti i nedostatočne preukázané východiskové body, na ktoré chceme v štúdiu sústrediť pozornosť.

Ako základný metodologický problém tejto teórie vnímame skutočnosť, že prvé písomné záznamy pôsobenia rytmického zákona pochádzajú až z konca 16. stor. a začiatku 17. stor. J. Stanislav uvádza tieto záznamy: *se domov navrata* [= *navráta* za *navrátia*] (1590, Bojnice), *se naklonia... a uczinitj racža* [= *ráča* za *ráčia*] (1689, Mošovce), *trhowy richtara* [= *richtára* za *richtária*, súč. *rychtári*] (1610, Štatúty mesta Štítika), (Stanislav, 1967, s. 706). Môžeme k nim pridať preukazný záznam *gedne biele, druhie swetlie* (1621, Horná Mičina) (Krajčovič – Žigo, 2004, s. 97). Je možné, že rytmický zákon pôsobil aj skôr, no absencia relevantných jazykových pamiatok nás núti za jediný do istej miery spoľahlivý terminus ad quem považovať koniec, nanajvýš polovicu 16. storočia. Pritom sa tento jav vysvetľuje fonologickými zmenami, ktoré sa uskutočnili prinajmenšom päť storočí pred najstaršími jazykovými záznamami.

Ako ďalší metodologický problém vystupuje skutočnosť, že rytmický zákon je priestorovo veľmi obmedzený jazykový jav, ktorý sa vyskytuje výlučne v slovenčine, a to len v strednej slovenčine, pričom jeho vznik sa vysvetľuje takými závažnými a ďalekosiahlymi fonologickými zmenami, ako sú zánik a vokalizácia jerov a kontrakcia. Ako je všeobecne známe, zánik slabých jerov sa považuje za poslednú spoločnú praslovanskú zmenu, zatiaľ čo vokalizáciou silných jerov sa už vyčleňujú jednotlivé praslovanské jazykové makroareály. Kontrakcia zasiahla všetky západoslovanské jazyky a južnoslovanské jazyky s výnimkou bulharčiny a macedónčiny. Skutočnosť, že oblasť pôsobenia kontrakcie je obmedzená diskretnou izoglosou, svedčí o tom, že ide o jednotný fonologický proces, ktorého ohnisko treba hľadať

v oblasti starej češtiny a príľahlých západoslovenských (najmä záhorských) nárečí, ako sa dá usudzovať na základe vysokého stupňa uskutočnenia kontrakcie v jednotlivých kombináciách samohlások, vstupujúcich do kontrakcie (Marvan, 2000, s. 49 – 50). Preto je oveľa väčšia pravdepodobnosť, že ide o jednotné praslovanské procesy, ktoré sa šírili jednotnou izoglosnou vlnou, alebo, ak vychádzame z Marvanovho výkladu kontrakcie (Marvan, 2000), viacerými, no simultánnymi izoglosnými vlnami.

Najzávažnejšie námietky sa však týkajú jednotlivých pomerných chronológií, na ktorých je teória vybudovaná.

Novákova pomerná chronológia *a*) sa zakladá na jedinej gramatickej koncovke. Pritom sa neberie do úvahy morfológická podmienenosť priebehu kontrakcie, o ktorej výskum sa najviac zaslúžil český slavista J. Marvan. Ak je neuskutočnenie kontrakcie v koncovke inštrumentálu singuláru feminín *-ou* výsledkom skutočnosti, že v strednej slovenčine sa denazalizácia vraj bola uskutočnila pred kontrakciou, a kontrakcia pračeskej skupiny **ojo > *ō > ū* výsledok kontrakcie uskutočnenej pred denazalizáciou, Marvan oprávnene kladie otázku, prečo sa v starej češtine nekontrahujú i slovesné tvary **stojō, *pojō*, ako aj častica *mezi toju* (<**tojo*, v súčasnej češtine *mezitím*), ktoré fonologické predpoklady na kontrakciu mali (Marvan, 2000, s. 139 – 140). Pre absenciu kontrakcie v tejto gramatickej koncovke môžeme teda hľadať aj morfológickú motiváciu. Možno napr. uvažovať aj o tom, že kontrakciu koncovky **-ojo* jazykový systém zabránil, aby sa vyhol príliš veľkej podobnosti s koncovkou *-u* pre akuzatív singuláru, s ktorou je vo vzťahu komplementárnej distribúcie, napr. v súčasnej slovenčine *očistiť kefku ~ očistiť kefkou*. V prípade kontrakcie koncovky **-ojo* by akuzatív a inštrumentál boli jediné dva pády v slovenskej skloňovacej sústave, ktoré by sa v jednotnom čísle odlišovali výlučne kvantitatívnou opozíciou. K podobným záverom prichádza Novák (1980, s. 139).

V širšom slovanskom kontexte nachádzame ďalšie príklady, uvádzajúce do pochybnosti podmienenosť priebehu kontrakcie uskutočnenou či neuskutočnenou denazalizáciou. Keby výsledok kontrakcie koncovky **-ojo* závisel len od poradia kontrakcie a denazalizácie, vynára sa otázka, prečo sa kontrakcia tejto koncovky uskutočnila v slovinčine (*ženo*) s príľahlými chorvátskymi kajkavskými nárečiami (*ženunum* analogickým pridaním *-m* z *o-kmeňov*, porov. chorv. kajk. *človekom, telom*), ale nie v susedných štokavských nárečiach, na ktorých sú založené dnešná spisovná chorvátčina a spisovná srbčina, porov. chorv. a srb. *ženōm* (analogicky podľa *brātom* a *sēlom*) zo staršieho **ženōv*, ktoré je doložené v starej srbčine ako *ženovъ* (Nahtigal, 1952, s. 43–44), na základe čoho by sme aj pre štokavčinu mali predpokladať denazalizáciu pred kontrakciou. Ukazuje sa teda, že absencia kontrakcie v tvare inštrumentálu singuláru feminín nemusí mať výlučne fonologické príčiny, ale že sa pravdepodobne riadi inými, zložitejšími zákonitosťami.

Ešte menej je preukázaná pomerná chronológia *b*), lebo sa zakladá na slovan-
ských prevzatiach v maďarčine, ktoré môžu byť veľmi klamnú. Tu sa usúvzťažňuje
chronológia dvoch zmien, ktoré medzi sebou nijako nesúvisia. Pritom sa neberie do
úvahy vnútorný maďarský fonologický vývin, pre ktorý je pôvodný tvar prevzatého
slovanského slova zastretý, v dôsledku čoho je ťažké usudzovať o chronológii jeho
prevzatia. Počet prevzatí obsahujúcich nosovku je zdanlivo vyšší, lebo tie prevzatia
sú dnes ľahko identifikovateľné vďaka konštantnému nazálnemu prvku. V maďar-
ských slovách *munka*, *bolond*, *lanka*, *pisztráng*, *galamb*, *tompa* má jazykovedec ten-
denciu vidieť tú istú striednicu za praslovanské **o*, aj keď na synchronnej úrovni ide
o šesť odlišných reflexov. Pri reflexe jerov takéto jednoznačné ukazovatele nemáme,
takže nie je jednoduché v súčasnej maďarčine jednoznačne identifikovať striednicu
za praslovanský jer. Ako príklad môžeme uviesť maďarské slovo *moha* „mach“. ⁴
Keďže prvý záznam tohto slova pochádza až z r. 1430 (MNYTESz, 1995, s. 942),
nemôžeme vedieť, či bolo prevzaté priamo od panónskych Slovanov v podobe
**mьxъ* alebo neskôr z južných stredoslovenských nárečí v podobe *moch*, lebo staro-
maďarské krátke *u* (ako striednica za **u*) by sa v súčasnej maďarčine aj tak odrazilo
ako *o*, porov. maď. *csoda* < slovan. *čudo* (Stanislav, 1967, s. 382; Chelimskij, 2000,
s. 422). Podobne je to pri slove *len* „ľan“, ktorého najstarší záznam pochádza
z r. 1395 (MNYTESz, 1995, s. 749), takže nevedno, či bolo prevzaté priamo z pa-
nónskej praslovančiny v podobe **lьnъ* alebo z južnostredoslovenských nárečí v po-
dobe *len*, keďže staromaďarské krátke *i* dáva v súčasnej maďarčine *e*.

Stopy po jeroch v maďarských prevzatiach sú zastreté aj inými vnútornými ja-
zykovými procesmi maďarčiny. J. Chelimskij uvádza, že nezachovanie stôp po kon-
cových jeroch v maďarských prevzatiach automaticky nesvedčí o zániku koncových
jerov v panónskej slovančine, lebo koncové krátke samohlásky sa redukujú aj v ma-
ďarských prevzatiach z iných jazykov, napr. *bér* „mzda; nájom“ < turk. **berü*/**beri*
(Chelimskij, 2000, s. 423), porov. kirgiz. *ber-* „dávať“. Môžeme teda oprávnene
konštatovať, že na základe fonologického zloženia dnešných maďarských slov pre-
vzatých z neskoršej praslovančiny alebo zo starej slovenčiny možno len veľmi ťažko
usudzovať o pomernej chronológii zániku a vokalizácie jerov a denazalizácie.

Pomerná chronológia *d*) nemá priame jazykové ukazovatele v podobe jazyko-
vých pamiatok. Vychádza zo skutočnosti, že priebeh zániku a vokalizácie jerov
v strednej slovenčine a vo východoslovenských jazykoch je rovnaký, pričom môže
ísť o paralelný vývoj, nesúvisiaci s kontrakciou. Jakobsonovo pravidlo o vokaliza-
cii jerov, ktoré považujeme za opodstatnené, nesvedčí totiž o neskoršej kontrakcii
v strednej slovenčine. Aj samotný Novák uznáva: „Okrem toho ani neskoršie kon-

⁴ Maďarský historicko-etymologický slovník uvádza aj staršie záznamy z toponomastického ma-
teriálu (napr. r. 1243, „in villa Moha“), ktoré sú však nespoľahlivé zo sémantického hľadiska (MNY-
TESz, 1995, s. 942).

trakcia nevnesla do strednej slovenčiny \bar{a} , keďže tu najmä v skupine *oje* výsledok kontrakcie bol iný: \bar{o} a nie \bar{a} “ (Novák, 1980, s. 132). Keby sa teda kontrakcia bola uskutočnila aj v strednej slovenčine pred vokalizáciou jerov v podobe $*oje > \bar{o}$, výsledok by bol opäť $*b > o$, lebo a (z \bar{a}) by nebolo v systéme. Takže vývin $*b > o$ nie je presvedčujúci argument pre pomernú chronológiu kontrakcie a zániku a vokalizácie jerov v strednej slovenčine, keďže stredoslovenská kontrakcia $*oje > \bar{o}$, ak sa vôbec bola uskutočnila, mohla prebehnúť nezávisle aj pred vokalizáciou jerov. Tu je dôležité, že stredoslovenský vývin ($*b > o$, $*b > e$) Jakobsonovo pravidlo nijako neporušuje, lebo nech sa $*oje$ kontrahovalo ako \bar{a} alebo ako \bar{o} , o (či \bar{a}) po celý čas rozhodne bolo súčasťou stredoslovenského vokalického systému, takže vývin $*b > o$ nie je v nesúlade ani s jedným z možných priebehov stredoslovenskej kontrakcie.

Dodatočným problémom sa javí skutočnosť, že tvar nominatívu singuláru neutier adjektív je jediným zachovaným tvarom, v ktorom badať predpokladanú kontrakciu $*oje > \bar{o}$, a že iných príkladov na takýto priebeh kontrakcie niet (Pauliny, 1990, s. 122). Stopy po analogickom vývoji v nepriamych pádoch ($*dobr\bar{o}go$, $*dobr\bar{o}mu$)⁵ nie sú zachované ani v nárečiach, ani v jazykových pamiatkach, navyše v pamiatkach stredoslovenskej proveniencie sú stopy po koncokách $*-ēgo$, $*-ēmu$ (Stanislav, 1958, s. 286). Ľ. Novák to vysvetľuje analógiou podľa mäkkých vzoroch typu *božieho*, *božiemu* (Novák, 1932, s. 24), avšak toto vysvetlenie stráca na presvedčivosti, ak zoberieme do úvahy, že predpokladané pôvodné tvary mohli byť podopreté nielen tvarmi ukazovacieho záměna *toho*, *tomu*, ale aj tvarmi číslovky *jeden*: *jednoho*, *jednomu*, ktoré sa dnes vyskytujú iba v Gemeri, no údaje z jazykových pamiatok ukazujú, že v minulosti boli na strednom Slovensku oveľa rozšírenejšie (Pauliny, 1990, s. 197). Kontrakcia $*oje > *ō$ sa neuskutočňuje ani v slove *vojvoda* ($< *vojevoda$) a s veľkou pravdepodobnosťou nebola uskutočnená ani v tvaroch privlastňovacieho záměna *môjho*, *môjmu* ($< *mojeho$, $*mojemu$), v neposlednom rade ani v tvare stredného rodu *moje*. To nás podnecuje k úvahám o inej príčine vzniku stredoslovenských tvarov typu *dobrō*. Najčastejšie sa spomína sekundárna tvorba, vychádzajúca z menného tvaru *dobro*, neexistujúceho v súčasnom jazyku, analógiou podľa ženského rodu, teda *dobra* : *dobrā* \Rightarrow *dobro* : *dobrā* $>$ *dobro* : *dobrō*.

⁵ Tieto predpokladané tvary možno len ťažko odvodiť z $*dobrajego$, $*dbrujemu$, predsa len sa vyskytujú v chorváčtine a srbčine: *dōbrī*, *dōbrōg(a)*, *dōbrōm(e/u)*. Výsledky kontrakcie v koncokách ohýbných slov sú výrazne poznačené vnútroparadigmatickou analógiou. Takto môžeme vysvetliť odlišné výsledky kontrakcie skupiny $*aje$ v č. $*dělajety > dělā$ a $*dobrajego > dobrēho$. Existencia uvedených nepriamych adjektívnych tvarov by v každom prípade bola silným argumentom pre pôvodný vývin $*oje > \bar{o}$ v tvare nominatívu singuláru neutier adjektív, aj keď nepriamo, skrz analogické vyrovnanie. Pravdaže, v slovinčine spoluexistujú tvary *mlado*, *mladega*, *mlademu*, ale tam na vývin rozhodne vplývalo skraccovanie neprízvučných dĺžok, čím sa zastrel rozdiel medzi záměnnými a mennými tvarmi prídavných mien.

Je zaujímavé sledovať evolúciu Paulinyho názoru o priebehu kontrakcie skupiny **oje* v strednej slovenčine. Kým v raných prácach v úplnosti preberá Novákov výklad **oje > ō* (Pauliny, 1951, s. 143), vo svojom fundamentálnom diele k tomuto výkladu vyjadruje vážne námietky, ale nakoniec sa predsa len prikláňa k Novákovej koncepcii (Pauliny, 1963, s. 86 – 88), zatiaľ čo na sklonku vedeckej činnosti prichádza k záveru, že kontrakcia v strednej slovenčine mala priebeh **oje > ē* (Pauliny, 1990, s. 124), aj keď Novákovmu výkladu nezapiera „eleganciu a sugestívnosť“ (Pauliny, 1990, s. 122). Vyjadrené výhrady voči Novákovmu výkladu (Pauliny, 1963, s. 87 – 88) nasvedčujú, že si už pri koncipovaní *Fonologického vývinu* všimol jeho závažné nedostatky a považoval ho za nedostatočne preukázaný.⁶ Popretie stredoslovenskej kontrakcie **oje > ō* na prvý pohľad odoberá vietor z plachôt téze o prvenstve zániku a vokalizácie jerov pred kontrakciou v strednej slovenčine, založenou na osobitej vokalizácii **ъ > o*. Práve v tom pravdepodobne treba hľadať príčiny Paulinyho úsilia o dokazovanie pomernej chronológie *d)* prostredníctvom chronológie *a)* a *b)*. Denazalizáciou ako nezávislým spojovacím členom chcel sa totiž „zaistiť“ pri dokazovaní kľúčovej pomernej chronológie *d)*. Neskoršie si Pauliny možno všimol aj to, že vývin **oje > *ā* je v podstate ešte silnejším argumentom v prospech prvenstva zániku a vokalizácie jerov pred kontrakciou v strednej slovenčine, lebo práve vtedy vývin **ъ > o* možno vysvetľovať absenciou **ə* vo fonologickom systéme v období pred kontrakciou. Predstava o spätosti osobitej stredoslovenskej vokalizácie **ъ > o* a osobitého stredoslovenského priebehu kontrakcie **oje > ō* zrejme bola natoľko silná, že popretie jedného z členov dvojice viedlo k rozkolísaniu celej koncepcie.

Máme oveľa opodstatnenejšie dôvody predpokladať pre všetky kontrakčné slovanské jazyky prvenstvo kontrakcie pred zánikom a vokalizáciou jerov:

1. Ako sme ukázali, ide o ďalekosiahle praslovanské štrukturálne procesy, ktoré nevznikli nezávisle v menších jazykových areáloch, ale pravdepodobne sa šírili po sebe idúcimi izoglosnými vlnami.
2. V prospech takejto chronológie svedčia zachované jazykové pamiatky. Takýmto vzácnym a jedinečným svedectvom sú staroslovinské Frizinské pamiatky, zaznamenávajúce slová, v ktorých sa kontrakcia väčšinou už uskutočnila, zatiaľ čo vnútorné jery ešte nezanikli, napr. *bozzledine* (< **poslědъneje*), *na zudinem dine* (< **na sŏdъnějemъ dъne*), *pocazen* (< **pokajaznъ*), *zemirt* (< **zъmъrtъ*), *vecsne* (< **věčnoje*), *doztalo* (< **dosto-*

⁶ Dokonca ho výlučne prijíma zo štrukturálnych dôvodov: „Pri všetkých ťažkostiach, ktoré má Novákov výklad, treba mu dať prednosť pred výkladom Pastrnka a Nohu, pretože sa ním vysvetľuje pravidelnosť, s ktorou sa tvar typu *dobrō > dobro* v strednej slovenčine na rozdiel od ostatných nárečí vyskytuje“ (Pauliny, 1963, s. 88). Štrukturálny argument Pauliny použije, ako ukážeme v ďalšom texte, aj pri objasnení vzniku rytmického zákona.

jalo) a pod. (Marvan, 2000, s. 247 – 251). Jazykové pamiatky, v ktorých by bol zachytený opačný vývoj jerov a kontrakcie, zatiaľ nie sú známe.

3. V prospech tejto chronológie hovorí nakoniec aj logickosť jazykového vývinu. Pred kontrakciou sa vokalický systém praslovančiny skladal z inherentne dlhých a inherentne krátkych vokálov, ku ktorým patrili iba *o*, *e*, *ɔ*, *ɔ*. Kontrakcia nastolila nové dlhé vokály *ā*, *ē*, *ī*..., čím vznikol systém troch stupňov kvantity (aký pozná dnešná estónčina), napr. *ī* – *ĩ* – *ɔ*. Ten bol štruktúrne neudržateľný, takže vokály najnižšieho stupňa kvantity (ultra-krátke vokály), čiže jery, zanikli alebo sa vokalizovali (v podstate predĺžili). O priamej podmienenosti zániku a vokalizácie jerov kontrakciou svedčí aj skutočnosť, že vo východoslovenských jazykoch, v ktorých nedošlo ku kontrakcii, jery zanikli alebo sa vokalizovali oveľa neskôr ako v západoslovenských jazykoch, v ruských novgorodských nárečiach dokonca až v polovici 13. storočia (Carlton, 1991, s. 172).

Kľúčová pomerná chronológia *d)* nie je teda dostatočne prijateľne preukázaná ani na základe jazykových faktov, ani nepriamo prostredníctvom východiskových chronológií *a)* a *b)*, pre ktoré tiež chýbajú presvedčivejšie argumenty. Ako dodatočný jazykový dôkaz ostáva rytmický zákon v strednej slovenčine, ktorého vznik podľa Paulinyho priamo súvisí s osobitou pomernou chronológiou kontrakcie a zániku a vokalizácie jerov v strednej slovenčine:

„Táto teória [pomernej chronológie kontrakcie a zániku a vokalizácie jerov v strednej slovenčine – S. H.] sa všeobecne síce ešte neprijíma, no jej pravdepodobnosť sa posilňuje aj našim výkladom vzniku rytmického zákona v strednej slovenčine“ (Pauliny, 1957, s. 320).

Alebo na druhom mieste:

„Za takú chronológiu kontrakcie, ktorú obhajujeme, svedčí aj vznik rytmického zákona o dvoch dĺžkach v strednej slovenčine“ (Pauliny, 1963, s. 100).

Pauliny však vznik rytmického zákona zároveň *vysvetľuje* (!) odlišnou chronológiou kontrakcie a zániku a vokalizácie jerov:

„Samotný rytmický zákon sa však utvoril v strednej slovenčine až pri vzniku kontrakcie a len preto, že v strednej slovenčine kontrakcia nasledovala po zániku a vokalizácii jerov. *Len preto a len vtedy* [zdôraznil S. H.] sa totiž model rytmického zákona mohol uplatniť na krátenie dlhej slabiky“ (Pauliny, 1963, s. 143).

Tým vzniká klasická kruhová definícia, pretože vzájomne zo seba vychádzajú dve predpokladané fonologické zmeny, pričom niet žiadnych iných jazykových ukazovateľov, priamych či nepriamych, ktoré by takúto koncepciu urobili prijateľnejšou. Osobitá pomerná chronológia zániku a vokalizácie jerov a kontrakcie v strednej slovenčine umožnila vznik rytmického zákona, zatiaľ čo jediným dôkazom pre takúto pomernú chronológiu je samotný rytmický zákon. Paulinyho koncepcia takto funguje ako uzatvorená teoretická konštrukcia, ktorej chýbajú konkrétne a spoľahlivé jazykové ukazovatele.

Ako sme naznačili, teóriu o vzniku rytmického zákona nemôžeme považovať za dostatočne preukázanú, keďže viaceré slabiny jednotlivých bodov, na ktorých je založená, výrazne znižujú jej pravdepodobnosť a akceptovateľnosť. Paulinyho koncepcia genézy rytmického zákona bola v čase svojho vzniku prejavom hlbokého a prenikavého štrukturalistického myslenia, dovedty takmer neznámeho v slovenskej jazykovede. Možno niektoré budúce výskumy, najmä objavy starobylých jazykových pamiatok, ukážu, že koncepcia E. Paulinyho je opodstatnená, je to však málo pravdepodobné. Vo svetle nových poznatkov je jej logická štruktúra neudržateľná, takže bude treba hľadať nové cesty na vysvetlenie tohto špecificky slovenského a zároveň záhadného fonologického javu.

Teória o vzniku rytmického zákona E. Paulinyho je dnes takmer všeobecne prijatá a vďaka vysokej reputácii jeho významnej monografie ju prevzali aj západní bádatelia. Novšie sa na ňu odvoláva napr. Ch. Bethinová v recentnej monografii (Bethin, 1998, s. 149 – 150). Na Slovensku sme pochybnosti zaznamenali u R. Krajčoviča, ktorý v staršej monografii podáva celý Paulinyho výklad, ale z úcty k svojmu učiteľovi nezaujima k nemu kritický postoj, hoci na začiatku predsa len trochu skepticky konštatuje, že príčiny vzniku rytmického krátenia druhej dlhej slabiky v poradí nie sú dostatočne objasnené („The causes of the rise of this rhythmical shortening of the second long syllable in sequence have not been sufficiently clarified“ – Krajčovič, 1975, s. 63). V novšej monografii Krajčovič už konštatuje, že Paulinyho výklad „nemožno považovať za presvedčivý“ (Krajčovič, 2003, s. 119).

Nikoho, kto aspoň zbežne pozná novšie dejiny slovenskej jazykovedy, neprekvapí fakt, že Paulinyho teória narazila na prudký odpor J. Stanislava, pretože priamo oponovala jeho výkladu a najmä jeho absolútnej chronológii vzniku rytmického zákona. Stanislav sa zdržal ďalšej diskusie, pričom iba sucho konštatoval: „Nesprávne ho pokladá za starý jav E. Pauliny“ (Stanislav, 1967, s. 706). Tým nás pravdepodobne pripravil o ďalšiu zaujímavú a ostrú diskusiu, aké v slovenskej historickej jazykovede nikdy nechýbali.

Nekritické preberanie teórie vzniku rytmického zákona E. Paulinyho a jej hodnotenie ako absolútnej, priam nepochybniteľnej vedeckej pravdy, s čím sa občas

stretávame v akademických kruhoch, odrádza bádateľov od ďalších výskumov, ktorých možnosti ani zďaleka nie sú vyčerpané. Dúfame, že táto štúdia prispeje k tomu, aby sa podobný postoj zmenil. Neviedol nás pritom zámer znehodnotiť vedecké dedičstvo E. Paulinyho; sme totiž presvedčení, že jeho prínos k výskumu a poznaniu slovenčiny je nemerateľný a nesporný. Práve naopak, v predloženej štúdii sa snažíme ukázať, že vedecký odkaz E. Paulinyho je aj dnes, takmer tri desaťročia po jeho úmrtí, stále aktuálny a inšpirujúci k ďalším výskumom.

Literatúra

- BETHIN, Christina Y.: *Slavic Prosody. Language Change and Phonological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press 1998. 350 s.
- BERNŠTEJN, Samuil B.: Kontrakcija i struktura sloga v slavianskich jazykach. In: *Slavianskoje jazykoznanije. Doklady sovsťkoj delegacii na VI meždunarodnom sjezde slavistov* (Praga, avgust 1968). Red. V. V. Vinogradov et al. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" 1968, s. 19 – 31.
- CARLTON, Terence R.: *Introduction to the Phonological History of the Slavic Languages*. Columbus: Slavica Publishers 1991. 464 s.
- DVONČ, Ladislav: Rytmičský zákon v spisovnej slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1955. 256 s.
- FELDSTEIN, Ronald F.: Praslovanské pozadie vzniku rytmického zákona v slovenčine. In: *Slavica Slovaca*, 1990, roč. 25, č. 1, s. 41 – 49.
- CHELIMSKIJ, Jevgenij A.: *Komparativistika, uralistika. Lekcii i stat'ji*. Moskva: Jazyki ruskoj kul'tury. 640 s.
- JAKOBSON, Roman: Remarques sur l'évolution phonologique du russe, comparée à celle des autres langues slaves. In: *Travaux du Cercle linguistique de Prague*. 1929, roč. 2.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *A Historical Phonology of the Slovak Language*. Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag 1975. 176 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: *Slovenčina a slovanské jazyky II. Fonologický vývin*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 168 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského 2004. 188 s.
- LIŠKA, Jozef: *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. S mapou izoglos*. Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1944. 83 s.
- MARVAN, Jiří: *Jazykové milénium. Slovanská kontrakce a její český zdroj*. Praha: Academia 2000. 412 s.
- MNYTESZ = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H – Ó. Első, változatlan lenyomat*. Budapest: Akadémiai kiadó 1995. 1111 s.
- NAHTIGAL, Rajko: *Slovanski jeziki*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani – Filozofska fakulteta 1952. 336 s.
- NOVÁK, Ľudovít: *K otázke jerových striednic a kontrakcie v strední slovenštině*. Praha: Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě 1932. 55 s.
- NOVÁK, Ľudovít: *Kontrakcia v strednej slovenčine*. In: *Sborník Matice slovenskej*, 1935, roč. XIII, s. 15 – 34.
- NOVÁK, Ľudovít: *K najstarším dejinám slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1980. 352 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Eugen Pauliny ako sociolingvista*. In: *Slovenská reč*, 1999, roč. 64, č. 2, s. 65 – 83.

- PAULINY, Eugen: Vývin skupín *d', t', ň, l' + e, i* v slovenčine. In: Jazykovedný zborník Slovenskej akadémie vied a umení. V. Hl. red. Š. Peciar. Bratislava: Nakladateľstvo Slovenskej akadémie vied a umení 1951, s. 140 – 151.
- PAULINY, Eugen: Vznik rytmického zákona v spisovnej slovenčine. In: Ezikovedski izsledvanija v čest na akademik Stefan Mladenov. Red. V. Georgiev et al. Sofija: Izdanie na Bălgarskata akademija na naukite 1957, s. 316 – 320.
- PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 358 s.
- PAULINY, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1990. 270 s.
- PECIAR, Štefan: Slovenská kvantita a rytmický zákon. In: Slovenská reč, 1946, roč. 12, s. 137 – 152.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. II. Tvaroslovie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1958. 744 s.
- STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie. Tretie, doplnené vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 712 s.